

# АНИКСАНДАРИ И ЊИХОВА АДАПТАЦИЈА НА ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК У ХИЛАНДАРСКОМ РУКОПИСУ CHIL. 309

**Игор Зиројевић**

УДК: 783.23/28

Центар за истраживање  
и представљање грчког музичког предања.  
Музички, фолклорни и литерарни архив  
Симона и Ангелики Караса. Атина, Грчка.  
Међународни центар  
за православне студије. Ниш, Србија  
E-mail: zirojevic@gmail.com

*Оригиналан научни чланак*

**Сажетак:** Рад се бави начином богослужбене употребе псалма 103. Представља се историјски развој употребе псалма на Вечерњој служби као и његова посебна употреба на свеноћним бдењима, када се посљедњи стихови поју. Случај појања стихова псалма заједно са тројичним припјевима – тзв. аниксандарâ, се представља кроз историјски развој, композиције и композиторе који су их компоновали. Посебан осврт је на најстарију верзију аниксандарâ на црквенословенском која се налази у хиландарском рукопису Chil. 309. Прије свега, откривамо да се ради о до сада непознатом аутографу монаха Кипријана Хиландарца. Утврђује се о којим је аниксандарима ријеч, који стихови су заступљени, ко су аутори композиција тих стихова, као и ко је извршио адаптацију на црквенословенски. С обзиром на постојање истих аниксандарâ у новој нотацији и у рукопису Chil. 566, утврђује се да ли се ради о транскрипцији верзије из рукописа Chil. 309 или о другој адаптацији. Утврђује се ко је аутор адаптације из Chil. 566. Такође, на основу записа у рукопису 309, долази се до важног податка да је неколико година након реформе неумске нотације у Хиландару кориштена још увијек и стара нотација.

**Кључне ријечи:** аниксандари, Кипријан Хиландарац, адаптација, хиландарски рукописи

## Увод

Српска царска лавра на Светој Гори, манастир Хиландар, кроз вијекове је била ризница богослужбеног предања за српски, али и за остале словенске народе. Њена рукописна библиотека, која садржи више од сто педесет музичких рукописа, чува свједочанства о богослужбеном предању манастира. Хиландар, као светогорски манастир, чувао је и чува светогорско (тј. византијско) богослужбено предање. То се види по избору појачког репертоара о коме свједоче музички рукописи, али и по другим особеностима богослужбеног поретка манастира. Поред извјесних изузетних карактеристика које сваки светогорски манастир може да има, суштина поретка је истовјетна у свим општежитељним манастирима Атоса.

Грађа музичких рукописа манастира Хиландара свједочи да је манастир кроз вијекове вјерно пратио локално атонско богослужбено

предање. Разлози нису били идеолошки, већ чисто литургијске природе. Савршавање светогорског богослужења и посебно честих свеноћних бдења, која на манастирским славима на Светој Гори трају и по 18 сати, немогуће је без одговарајућег појачког репертоара.<sup>1</sup> Један од свједочанстава вјерности манастира Хиландара светогорском предању је и случај аниксандарâ, који више од два стољећа не постоје у богослужбеној пракси Српске Православне Цркве.

Повод за овај рад је откриће аниксандарâ на црквенословенском језику у хиландарском рукопису Chil. 309.<sup>2</sup> Најприје разматрамо начин богослужбене употребе псалма 103, и шта су то аниксандари. Осврнућемо се на историјски развој композиција аниксандарâ, као и ко су композитори аниксандарâ. По том ћемо представити аниксандаре из хиландарског рукописа Chil. 309, на црквенословенском језику. Утврђује се о којим је аниксандарима ријеч, који стихови су заступљени, ко су аутори композиција тих стихова, као и ко је извршио адаптацију на црквенословенски. У наставку, представљамо откриће да је овај рукопис аутограф хиландарског монаха Кипријана. Затим, с обзиром да ови аниксандари постоје у новој нотацији у рукопису Chil. 566, палеографском анализом, користећи компаративни метод, утврђује се да ли се ради о транскрипцији верзије из рукописа Chil. 309 или о другој адаптацији. И коначно, на основу једног важног записа у рукопису Chil. 309, долази се до важног податка да је неколико година након реформе неумске нотације у Хиландару кориштена још увијек и стара нотација.

## Предначинатељни псалм и аниксандари

На служби Вечерње,<sup>3</sup> која је прва од свакодневних служби<sup>4</sup>, након што свештеник благослови са: „Благословен Бог наш“,<sup>5</sup> поје<sup>6</sup> се

<sup>1</sup> О утицају исихаста на формирање богослужбеног поретка и појачког репертоара види: Lingas (1996), 155–168.

<sup>2</sup> Истраживање је извршено у склопу пројекта израде Аналитичког и описног каталога музичких рукописа манастира Хиландара.

<sup>3</sup> Вечерња је прво богослужење богослужбеног дана. Служи се у вријеме заласка сунца. Разликујемо Велико и Мало вечерње. Види: *Толкѡν* (2009), 49–89. *Толкѡν* (1888), 42. *Ρήγα* (1994), 52–53. *Παλαγιάνη* (2006), 46–47. *Κυρούση* (2005), 9.

<sup>4</sup> Свакодневни богослужбени циклус се састоји од служби: Вечерње, Повечерја, Полуноћнице, Јутрења, Часова и Божанствене Литургије. Богослужбени дан започиње Вечерњом службом, а окончава се деветим часом. Види: *Ρήγα* (1994), 23. *Παλαγιάνη* (2006), 27–28. *Παλαγιάνη* (2018), 11–17.

<sup>5</sup> Ригас (*Ρήγας*) у свом Типику наводи да се у току Божићног и апостолског поста у дане када се поје Алилуја (умјесто Бог Господ), прије псалма говори и *Трисвето* (и остало закључно са Оче наш), *Господе, помилуј* (12 пута), *Слава*. И Сада. Изузетак од овог правила је недјељом и петком увече, када се без обзира да ли се наредног дана поје *Алилуја* или *Бог Господ*, прије Предначинатељног

Предначинатељни<sup>7</sup> псалам,<sup>8</sup> то јест псалам 103. Назива се Предначинатељним (то јест Почетним или Уводним), јер њиме започиње Вечерње, али и читав богослужбени дан.

*Предначинатељни псалам* се на Вечерњем састоји од три елемента: уводног трократног стиха,<sup>9</sup> самог псалма (са понављањем неких стихова

псалма увијек говори само трократно *Ходите, поклонимо се*. Види: Рήγα (1994), 52–53.

<sup>6</sup> Термин „појати“ у православној богослужбеној пракси има вишеструко значење. Може значити појање (пјевање химни), читање богослужбених текстова, али и само служење које врши свештеник. Види: Зиројевић (2012а), 22–24.

<sup>7</sup> Словенски термин *Предначинатељни псалам* је еквивалент грчком *Προοικιακός ψαλμός*. Псалам 103. је једно од најљепших дјела не само јеврејске, већ и свјетске књижевности. Садржи елементе који нас подсећају на крај дана, али и на крај живота (јер ноћни сан је метафора уснућа), али он је и величанствени опис Божијег стваралачког дјела и Његових дарова. На тај начин започињемо Вечерњу, али и богослужбени дан, славословљењем и благодарењем. Види: Παλαγιάννη (2018), 21–25.

<sup>8</sup> Псалми представљају поезију религијског карактера која се у старозавјетна времена појала уз пратњу музичког инструмента псалтира. Глагол ψάλλω изворно значи „свирати псалтир“, али због појања ових текстова уз пратњу псалтира, а имајући у виду веома широку употребу псалама још од старозавјетног периода, временом је добио данашње значење – појати. Псалама има сто педесет и сабрани су у старозавјетну књигу која се назива Псалми или Псалтир (старосрпски: Пјесневац). Аутори псалама су различити, а сачувана су имена неких аутора. Највећи дио псалама дјело су великога цара и пророка Давида, па се усталило да се за Псалтир каже „Псалми Давидови“, иако он није аутор свих псалама. Осим што су псалми кориштени у јеврејском богослужењу, они су неизоставни дио хришћанског богослужења до данас. Тако не постоји ни једна служба у којој се не користе читави псалми или изабрани псаламски стихови. Псалми се по садржају одликују великим богатством, јер садрже славословљење, благодарење, исповиједање, молитве, прозбе, као и пророштва о доласку Христовом. Препуни су духовних и етичких поука. У њима је на изузетан начин представљена величанственост Божија, Његова свемоћност, премудрост, свезнање, милост и љубав, мноштво дарова и добротинастава којима нас милује, Његова светост и доброта. Истовремено, описују и човјечију немоћ, моралну слабост, његову склоност ка гријеху и зависност од Бога. Управо због тога Црква од почетка користи тако интензивно псалме у свом богослужењу. Види: Αθανασίου Αλεξανδρείας τοῦ Μεγάλου (1975а), 12–72. Αθανασίου Αλεξανδρείας τοῦ Μεγάλου (1975б), 74–80. Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου, (1974), 12–18. Παλαγιάννη (2018), 24. Παλαγιάννη (2006), 31–32.

<sup>9</sup> Трократни уводни стих се обично скраћено у богослужбеним књигама наводи: *Ходите, поклонимо се*. Древни извори наводе текст овог стиха у форми: *Ходите, поклонимо се и припаднимо Христу Цару нашем Богу, који се поје двапут, а затим трећи пут: Ходите, поклонимо се и припаднимо Христу Цару и Богу нашем, или: Ходите, поклонимо се и припаднимо Самом Христу Цару и Богу нашем. У савременој српској пракси имамо мало измијењену верзију стиха, која има три различите варијације: Ходите, поклонимо се (без: и припаднимо!) Цару нашем Богу. Ходите, поклонимо се и припаднимо Христу Цару нашем Богу.*

на крају)<sup>10</sup> и славословља.<sup>11</sup> Користи се на Вечерњој неизоставно сваког дана, изузев Свијетле седмице<sup>12</sup> и оданија<sup>13</sup> Пасхе, када се умјесто њега поје тропар Пасхе Христос васкрсе из мртвих, са стиховима. Од суботе Свијетле седмице па до понедјељка уочи Вознесења се поје без Ходите поклонимо се, јер се умјесто тога поје трипут тропар Пасхе.<sup>14</sup>

На Малом вечерњем Предначинатељни псалом се увијек чита. На Великом се чита, изузев када се служи свеноћно бдење – тада се поје, и то увијек у осмом гласу. Псалом чита или настојатељ (храма или манастира) или еклисијарх<sup>15</sup> или чтец.

Када говоримо о случајевима када се псалом поје, треба најприје рећи да из упуштава у типцима разних периода видимо како се начин појања овог псалма временом мијењао. Тако у типцима XII стољећа видимо да се псалом појао већ од трикратног стиха Ходите, поклонимо се. Карактеристично се наводи да ове стихове „појемо великим гласом и мелодично“.<sup>16</sup> У наставку исти типик одређује да се почиње појати и сам псалом у осмом гласу, „споро (тј. мелизматично) и мелодично“. Већ од XII стољећа у појединим типцима имамо свједочанства мијењања и поједностављивања праксе. У Јерусалимском типичу се наводи како се трократни стих говори прво „меканим и мирним гласом“, затим други пут „мало вишим (јачим)“, а трећи пут „још јаче“. У Јерусалимском типичу XVI стољећа се наводи да настојатељ или еклисијарх (типикар)

---

Ходите, поклонимо се и припаднимо Самом Христу Цару и Богу нашем. Види: Δοσιθέου (1993), 27–28. *Ωρολόγιον τὸ μέγα*, (2022), 38. *Часословъ*, (1991), 145. *Часослов*, (2001), 127.

<sup>10</sup> По завршетку псалма, понављају се два стиха: Сунце познаје залазак свој; простро си таму и настаје ноћ. Како су величанствена дјела Твоја, Господе! Све си премудрошћу створио.

<sup>11</sup> Ово славословље гласи: Слава Оцу и Сину и Светоме Духу, и сада и увијек и у вијекове вјекова. Амин. Алилуја, алилуја, алилуја, слава Теби, Боже. Алилуја, алилуја, алилуја, слава Теби, Боже. Алилуја, алилуја, алилуја, слава Теби, Боже. Древни извори, као и појачко предање, на крају додају и: *Надо наша Господе, слава Теби*, за које Ригас у свом Типичу (који је запис кољиварског богослужбеног предања са Хиоса) наводи да се не додаје на Малом вечерњем, јер након тога свештеник не произноси Велику јектенију, него се одмах поју Возватељна (Господи возвах).

<sup>12</sup> Свијетла седмица је седмица након Васкрса, до Томине недеље.

<sup>13</sup> *Оданије* је посљедњи дан празновања неког Господњег или Богородичиног празника.

<sup>14</sup> Уколико ће Вечерње бити са входом, поје га најприје једном свештеник, а затим двапут појци (обје пијевнице по једанпут), а уколико нема входа, поју га трипут појци. Види: Παλαγιάννη, (2006), 47. Ρήγα (1994), 52–53.

<sup>15</sup> *Еклисијархом* се у древним богослужбеним уставима назива монах који је по части први након игумана. Задужен је за богослужбени поредак, кога је искусан зналац. Посљедњих стољећа за то црквено послушање се углавном користи термин типикар. Види: Δοσιθέου, (1993), 28 (напомена 24).

<sup>16</sup> Види: Dimitrievskij, (1917), 374. Δοσιθέου, (1993), 27 (напомена 21).

говоре „смјерним и тихим гласом“, затим „мало јаче“, и коначно „јачим гласом“, али с обзиром да се не помињу појци, разумијемо да се читао, а не појао. Од XIX стољећа имамо коначно упрошћавање праксе: након Амин, чита се Ходите, поклонимо се, и псалам до стиха Када отвориш руку Твоју. Од тог стиха се псалам поје.<sup>17</sup> Прије почетка појања тог стиха, еклесијарх или канонарх чини мали поклон пред настојатељем, и ставши на средину храма, испод полијелеја, изговара гласно „Када отвориш руку Твоју“, што педставља извјесну најаву и заповијест појцима да се почне са појањем овог стиха. Од тог стиха се стиховима додају и тројични припјевии.<sup>18</sup> Предначинатељни псалам се, дакле, појао у мелизматичном напјеву, а након XII стољећа почињу да се додају и тројични припјевии стиховима од стиха „Када отвориш руку Твоју“.<sup>19</sup>

У појачком рукописном предању, овај псалам се појављује од времена XIII–XIV стољећа. У том периоду Јерусалимски типик, то јест типик манастира св. Саве Освећеног, постаје типик готово цијеле Цркве, с тим што је попримио неке утицаје Студитског и Азматског типика (који се користио у катедралним храмовима). Разлоге за овакав развој богослужбеног поретка треба између осталог тражити и у процвату исихазма и великог утицаја и значаја исихаста у животу Цркве тог периода. Потреба да се сваке недјеље и празника сви заједно сакупљају и проводе читаве ноћи у заједничком богослужењу су захтијевале и одговарајући појачки репертоар.<sup>20</sup> Управо тај репертоар се појављује у збиркама које тада и настају – Аколутијама (Посљедовањима) или Пападикама. У њима, након уводног теоретског излагања (Протеорије), налазимо најприје компонован управо *Предначинатељни псалам*. Најстарије записе овог псалма налазимо у два синајска рукописа: Sinai 1256<sup>21</sup> и Sinai 1257<sup>22</sup>. Рукопис Sinai 1256 садржи свега три стиха псалма,

<sup>17</sup> Данашња пракса, како свједочи архим. Доситеј, је двојака: а) чита се уобичајеним начином псалам до стиха Када отвориш руку Твоју, а од тог стиха се поје у осмом гласу; б) произноси се рецитативом у осмом гласу до стиха Када отвориш руку Твоју, а од тог стиха се поје у осмом гласу. Види: Досιθέου, (1993), 27 (напомена 21).

<sup>18</sup> Који су тројични припјевии и како се комбинују са псаламским стиховима видјети у дијелу рада који даје поетски текст аниксандарâ.

<sup>19</sup> Види: Досιθέου, (1993), 29 (напомена 26).

<sup>20</sup> Види: Αναστασίου, *Η σημειογραφική παράδοση τῶν βυζαντινῶν Ἀνοικανδαρίων*, у рукопису.

<sup>21</sup> Рукопис Sinai 1256 је Ирмологија и Антологија из XIV стољећа (1309. година). Исписан је на пергаменту димензија 16 x 11,5/ 11,5 x 7,5 cm. Састоји се од Α' + 1–224 листова. Повез је од дрвених дашчица прекривених кестењастом бојом коже, са оштећењима. Рукопис се налази у доста добром стању, са траговима оштећења од влаге. Пагинирано 28 свезака. По дванаест редова музичког и поетског текста на сваком листу. Нотација средњовизантијска. Мастило црно и црвено. Троје писара, од којих је један Ирина, κ̅ηρ Θεοδώρα Αγιοπετρίτισα (Θεόδωρος Αγιοπετρίτης). На листу f. 183r важан запис Τέλος / τέλος / δόξα τῷ Θεῷ· ἀμήν / χεῖρ Ἰωάννου Παλαδοπούλουτοῦ Κουκουζέλη. На

и најстарији је примјер композиције стихова овог псалма. У рукопису Sinai 1257 постоје још три стиха (укупно шест), од којих су три највјероватније дјело Кукузеља<sup>23</sup>. Најважнији и први познат примјерак појачке збирке Пападики је рукопис EBE 2458<sup>24</sup> Народне библиотеке Грчке. Он садржи мноштво стихова Предначинатељног псалма, од којих су већина дјело Кукузељево или древни (непознатог аутора), и два стиха Георгија Панарета (Γεώργιος Πανάρετος) и Ксеноса Корониса (Ξένος Κορώνης). Занимљиво је да има уводне стихове „Ходите, поклонимо се“ – три верзије, затим први стих „Благосиљај душо моја Господа“, а слиједи стих „Када отвориш руку Твоју.“

Рукописи овог периода (XIII–XIV стољећа) насловљавају композиције стихова *Предначинатељног псалма* просто као „почетак Вечерњег“, а понекад и као „тројичне пјесме“. С обзиром да се временом, како видимо, усталила пракса која постоји и до нашег времена, да се поју стихови од стиха Када отвориш руку Твоју (гр.:

---

унутрашњој страници корице запис Панајотиса Грицаниса (Παναγιώτης Γκριτσάνης) из 1893, који потврђује да се ради о аутографу Јована Кукузеља. Аниксандари почињу од листа f. 208r. Види: Μπαλαγεώργου, Κρητικῆ (2008), 210-216.

<sup>22</sup> Рукопис Sinai 1257 је Ирмологија и Антологија из XIV стољећа (1332. година). Исписан је на папиру димензија 25 x 18/ 19 x 13,5cm. Састоји се од 175 листова. Рукопис се налази у доста лошем стању, са готово уништеним повезом и траговима знатних оштећења од влаге. Пагиниране 22 свеске. По једанаест редова музичког и поетског текста на сваком листу. Нотација средњовизантијска. Мастило црно и црвено. Тројица писара, од којих је један извјесни Георгије. Аниксандари се налазе од листа f. 168r. Види: Μπαλαγεώργου и et al (2008), 216–218.

<sup>23</sup> Преподобни Јован Кукузељ (Ιωάννης Κουκουζέλης) је најзначајнија личност у појачком свијету XIV стољећа. У раној младости је из родног Драча као талентовано дијете прешао у Цариград, гдје је изучио музику. Постао је царев миљеник и главни музичар царске палате. Сматра се од многих и највећим црквеним композитором свих времена. Напустио је Цариград и почаст и повукао се на Свету Гору, гдје је у великим подвизима окончао свој овоземаљски живот. Света православна Црква слави његов свештени помен 1. октобра. Више о његовом животу и музичкој дјелатности види: Στάθη (1986). Καρά (1992).

<sup>24</sup> Рукопис EBE 2458 је Пападика из XIV стољећа (4. март 1336. године) и сматра се за најстарији, а можда и први рукопис овог типа. Исписан је на папиру димензија 22,2 x 14,1 cm. Састоји се од 232 листа. Тамнобраон кожни повез је оштећен, а задњи дио недостаје. Међутим, унутрашња предња корица има лист Всакоје дихатељне која је нотирана каснијом руком. Због стања повеза, неки листови недостају. Вјероватно неки листови нису били дио оригиналног рукописа. Рукопис је оштећен, са црвоточинама и поцепаним листовима. Рукопис је значајан за појачку праксу и различите врсте калофонијских композиција које се користе 1336. Аниксандари се налазе од листа f. 11r. Види: Touliatos – Miles (2010), 400–407.

Ανοίξαντός σου τὴν χεῖρα), у каснијим вијековима и до данас за композиције стихова овог псалма се користи термин аниксандари (гр.: ἀνοιξανδάρια), према том првом појаном стиху.

Поменимо и то да за вријеме читања *Предначинатељног псалма* или за вријеме појања аниксандарâ, свештеник чита тајно (то јест: у себи, нечујно) свјетилничне молитве<sup>25</sup> непокривен<sup>26</sup> пред Царским дверима.<sup>27</sup> Према Трапезунтском типичу из 1346. године, „по окончању псалма, поје се последњи стих Све си премудрошћу створио, на средини храма, од оба хора [заједно], као и Алилуја. Алилуја. Алилуја. Слава Теби, Боже. Док се то поје, свештеник ставши [пред Двери], говори свјетилничне молитве, стојећи непокривен пред светим Дверима“.<sup>28</sup> С обзиром да се ради о седам молитава које свештеник треба да прочита, а да се наводи да је свештеник почињао да их чита на последњем стиху псалма, јасно је да су ти стихови аниксандарâ појани у мелизматичном напјеву који је временски покривао читање молитава. У случају да се псалом чита, а не поје, свештеник чита молитве од почетка читања псалма (као на свакодневној Вечерњој).<sup>29</sup>

### Композиције аниксандарâ

Рукописно предање, а касније и репертоар штампаних неумских појачких књига, садржи мноштво композиција<sup>30</sup> аниксандарâ. Све њих бисмо могли подијелити у композиције византијског и поствизантијског периода. Византијски период је од најстаријих сачуваних композиција аниксандарâ до пада Цариграда (1453. године), а поствизантијски од 1453. године до данас. Из византијског периода имамо познате слједеће композиције стихова аниксандарâ: древни (непознатих аутора), Јована Кукузела, Георгија Панарета, Ксеноса Корониса, Георгија Кондопетриса (Γεώργιος Κοντοπετρής), Мануила Хрисафа (Μανουὴλ Χρυσάφης), Јована Кладаса (Ιωάννης Κλαδάς), Аркадија монаха (Αρκαδιὸς μοναχός), Агатона (Αγάθων), Згуропулоса (Σγυροπούλος), Амбелокипиотиса

<sup>25</sup> Ради се о уобичајених седам молитава које се увијек читају на Вечерњем. Након четврте молитве у неким рукописима постоји и још једна молитва која није остала у данашњем поретку. Ради се о молитви Благословен си, Госпode Боже Сведржитељу (гр.: Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ.) Ове молитве потичу из Азматског вечерњег (тј. Вечерњег према азматском типичу), у коме су оне биле распоређене у различитим дијеловима службе, заједно са јектенијама.

<sup>26</sup> Непокривен значи да свештеник не носи камилавку (или исправније: калимавку), а монаси камилавку и пану (кукуљ).

<sup>27</sup> Види: Δοσιθέου, (1993), 29 (напомена 28).

<sup>28</sup> Види: Dimitrievskij (1917), 424.

<sup>29</sup> Види: Δοσιθέου (1993), 30 (напомена 28).

<sup>30</sup> Значајне информације о композицијама и композиторима аниксандарâ нам је пружио Григорије Анастасију, директор Фондације за византијску музикологију Синода Грчке православне Цркве, на чему смо му веома благодарни.

(Αμπελοκηπιώτης), (које представљају тзв. „највеће (гр.: μέγιστα)“ аниксандаре) као и аниксандаре критских мелурга.<sup>31</sup> Из поствизантијског периода познате су композиције: Хурмузија Хартофилакса (Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ), Константина Протопсалта (Κωνσταντίνος Πρωτοψάλτης), Марка Василијуа (Μάρκος Βασιλείου) и Николаја Пулакиса (Νικόλαος Πουλάκης) са Хиоса, Николаја Дохијарца (Νικόλαος Δοχειαρίτης) (које представљају скраћење (гр.: σύντμησης) великих византијских аниксандарâ), Ставриса Лампадарија (Σταυρής Λαμπαδάριος) или Баласија Влитиса Гастуњотиса (Μπαλάσιος Βλυτής Γαστουნიώτης) или Дионисија Пелопонежанина (Διονύσιος Πελοποννήσιος) или непознатог аутора,<sup>32</sup> аниксандаре „како се поју на Хиосу“, Апостола Консте (Απόστολος Κώνστας) са Хиоса, Стефана Ксиропотамца (Στέφανος Ξυροποταμινός), Никифора Кандуњариса (Νικηφόρος Καντουνιάρης), Партенија Згуге (Παρθένιος Σγουτάς), ватопедског јеромонаха Јоаникија (ιερομόναχος Ιωαννίκιος Βατοπεδινός) (које су из периода прије реформе неумске нотације), Козме Дохијарца (Κοσμάς Δοχειαρίτης), Хурмузија Хартофилакса (означене као „умјесто Блажен муж“), Георгија Пасхалидиса (Γεώργιος Πασχαλίδης), Стефана Лампадарија (Στέφανος Λαμπαδάριος), Антонија Сигаласа (Αντώνιος Σιγάλας), Теодора из Фокеје (Θεόδωρος Φωκαεύς), Герасима Мандзавиноса (Γεράσιμος Μαντζαβινός), Георгија из Редеста (Γεωργίου Ραιδεστινού) (млађег), „љетне“, „цариградске“, Захарије Каралиса (Ζαχαρίας Καραλής) са Тиноса (које су из периода нове нотације).

Данас се у појачкој пракси користе углавном Хурмузијева скраћена верзија великих византијских аниксандарâ, понеки стих из древних „највећих“ и краће верзије аниксандарâ Теодора из Фокеје и Георгија из Редеста.

### Адаптација аниксандарâ на црквенословенски језик

Рукопис Chil. 309 хиландарске рукописне библиотеке представља Антологију са Васкрсником и Изборним стихираром.<sup>33</sup> Састоји се од два

<sup>31</sup> О дјелатности критских мелурга види: Γιαννοπούλου (2004).

<sup>32</sup> Исти аниксандари се у разним изворима приписују једном од ових аутора.

<sup>33</sup> Хиландарски рукопис Chil. 309 је са краја XVIII стољећа. Исписан је на папиру. Димензије рукописа су 207 x 152 mm. Има 149 (+3) пагинирана листа. Нотација је средњовизантијска, а у неким дијеловима егзегетска. Кожни повез, тамне боје са орнаментом (лик Пресвете Богородице) на средини предње корице. Језик најјева је црквенословенски, брзопис 18. стољећа. Словенски записи су мјешавина црквенословенског и српског, другдје црквенословенског и бугарског језика. И словенски и грчки текстови са граматичким и правописним грешакама. Прилично добро очуван рукопис. Потпуног садржаја. Мастило црно и црвено. Шеснаест редова неумског текста. Кратке описе рукописа види: Богдановић (1978), 131–132. Јаковљевић, (1978), 199. Stefanovic (1989), 164.



општа дјела: антологијског и стихирарног. Антологијски дио се састоји из аниксандарâ и възвателъних, а стихирарни из Васкреника и Изборног стихирара минеја, триода и пентикостара. На f. 1r стоји наслов: Началоъ в го́мъ стѣмълѣтрѣчнѣх[ъ] пѣснѣх[ъ] великіа вечерни[.] ѿвѣрзшв тѣбѣ рѣкв: гласън.<sup>34</sup> Прије свега, видимо да аниксандаре у том периоду хиландарски писар назива по древном византијском обичају *Тројичним пјесмама*. То је разумљиво, јер управо у овом периоду се устаљује пракса да се аниксандари поју од поменутог стиха и због тога се и називају аниксандарима. Терминолошки, дакле, и на грчком језику тек у овом периоду почиње употреба овог термина. Очигледно да Словени још нису имали свој термин, па су према старијим Пападикама користили термин Тројичне пјесме Велике вечерње. У каснијим рукописима (XIX стољећа) користи се термин *аниксандарије*.

Оно што је значајно је да су ови аниксандари на црквенословенском језику. Намеће се питање, да ли је то адаптација неких грчко-језичних аниксандарâ и којих, или се ради о оригиналној словенској композицији? Уопште, аниксандари на црквенословенском језику почињу да се појављују управо од овог периода, и налазе се у неколицини хиландарских рукописа.<sup>35</sup> Најстарији познати примјерак аниксандарâ на црквенословенском су аниксандари у рукопису Chil. 309.

Испитавши пажљиво морфологију аниксандарâ, а узимајући у обзир евентуалне интервенције које би биле неопходне при адаптацији због разлика у поетском тексту на грчком и на црквенословенском језику, установили смо да се у хиландарском рукопису Chil. 309 ради о адаптацији „највећих“ византијских<sup>36</sup> аниксандарâ. Они у разним грчко-језичним Пападикама садрже више од седамдесет различитих композиција стихова аниксандарâ<sup>37</sup>, од више од десет композитора. Хиландарски рукопис садржи све стихове аниксандарâ и то по једну композицију за сваки стих. Ради се, дакле, о избору стихова из богате колекције поменутих византијских аниксандарâ, по естетским

<sup>34</sup> Превод натписа: Почетак с Богом светим Тројичних пјесамâ Велике вечерње: Отвараш руку Своју. Глас осми.

<sup>35</sup> Аниксандаре на црквенословенском налазимо у тринаест хиландарских рукописа. Од тога, само у једном рукопису (Chil. 309) постоје у старој, а у дванаест у новој нотацији. Осим рукописа 309 и 556 (о којима ће бити ријечи у наставку излагања), сви рукописи садрже или аниксандаре Хурмузија Хартофилакса (Chil. 691, Chil. 693, Chil. 694, Chil. 695, Chil. 785 VI, Chil. 806, Chil. 897) или Теодора из Фокеје (Chil. 584, Chil. 692, Chil. 785 V, Chil. 806), или аниксандаре који су у неким рукописима насловљени као „зографски“ (Chil. 585, Chil. 777).

<sup>36</sup> Тумачење (транскрипцију) ових аниксандара у нову нотацију имамо у рукопису Народне библиотеке Грчке ЕВЕ МПТ 703 (f. 10r–82v) у транскрипцији Хурмузија Хартофилакса, као и у рукопису ВКФ Г', у транскрипцији Григорија Протопсалта (Γρηγόριος Προτοψάλτης).

<sup>37</sup> То значи да су стихове компоновали разни аутори, па имамо више композиција истих стихова.

критеријумима аутора адаптације и литургијским потребама манастира Хиландара, а највјероватније и према пракси (тј. избору композицијѝ) која је у том периоду била уобичајена на Светој Гори, а која је хиландарском писару била позната.<sup>38</sup>

Конкретно, хиландарски рукопис садржи композиције сљедећих стихова:

Ѡвѣрзшѡ тебѣ рѣкѡ, всѧческѧ ѧспѡлнитсѧ блѧгости.

Ѡвращишю же тебѣ лицѣ, возмѧтѣтсѧ.

Ѡнѧмешн дѡхѣ ѧхѣ, ѧ ѧстѣзнѧтѣ.

ѧ въ пѣрстѣ своѡ возвратѧтсѧ.

Пѡслешн дѡхѧ твоегѡ, ѧ сознѧждѧтсѧ.

ѧ ѡбновѧшн лицѣ землѧнѧ.

Бѡдн слѧва гѧнѧ во вѣкнѧ.

Возвеселѧтсѧ гѧѣ ѡ дѣлѣхѣ своѧхѣ.

Прнзирѡѧнѧ на землю, ѧ творѡнѧ ю трѧстѧсѧ.

Прнкасѧѧнѧ горѡмѣ, ѧ дымѧтсѧ.

Воспоѡ гѧевнѧ въ жнвѡтѣ моѡмѣ.

Поѡ бѣѡ моѡмѡ, дѡндеже ѣсмѣ.

Дѧ оѡсладѧтсѧ ѣмѡ бесѣдѧ молѡ.

ѧзѣ же возвеселѡсѧ ѡ гѧѣ.

Дѧ ѧстѣзнѧтѣ грѣшннцы ѡ землѧнѧ.

ѧ беззакѡнннцы, ѧкоже не бытн ѧмѣ.

Бѧгословнѧ дѡшѣ моѡ гѧнѧ.

Ѡблнцѣ познѧ зѧпадѣ своѧнѧ.

Положѧлѣ ѣснѧ тмѣ, ѧ бѧстѣ нѡщѣ.

ѧко возвелѧнншѧсѧ дѣлѧ твоѡ гѧнѧ.

Всѧ премѡдрѡстѧ сотворѧлѣ ѣснѧ.

Слѧва Ѡцѡ ѧ снѡ ѧ стѡмѡ дѡхѡ.

ѧ нѧнѣ, ѧ прѧсно ѧ во вѣкѧ нѧ вѣкѡвѣ, ѧмѧнѣ.

ѧлѧлѡѧ

У табели која слиједи дајемо потпуни поетски текст византијских аниксандарѡ, то јест псаламских стихова са тројичним припјевима сваког стиха. У лијевој рубрици је оригинални грчки текст<sup>39</sup>, а у десној његов превод на црквенословенски језик, управо како га налазимо у хиландарском рукопису.

<sup>38</sup> Из грчкојезичних рукописа овог периода изгледа да се у овом периоду избор композицијѝ ограничио на неке конкретне композиције сваког стиха аниксандарѡ и тако је било и у наредном периоду. Управо тај избор је ушао и у штампане Антологије пападики у новој нотацији, након реформе неумске нотације (1814–1818).

<sup>39</sup> Треба поменути да у зависности од дужине напјева аниксандарѡ и третман псаламских стихова је другачији у дужим и краћим верзијама. Дужи напјеви имају мање стихове псалма, због дужине напјева, док обратно краћи напјеви користе дуже стихове. Тако на примјер, два стиха дужих аниксандарѡ („највећих“) можемо наћи као један стих краћих (Теодора из Фокеје или Георгија из Редеста). И тројични припјеви су нешто другачији у дужим и краћим верзијама аниксандарѡ.

Оригинални грчки текст	Црквенословенски текст
Ἀνοίξαντός σου τὴν χεῖρα, τὰ σύμπαντα πλησθήσονται χρηστότητος. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Ἐκέρωνъ тебѣ рѣкъ, всѣческаѧ ѡпѡлнитса бѣлѡстн. слѣва тебѣ, бжѣ.
Ἀποστρέψαντος δέ σου τὸ πρόσωπον, тαραχθήσονται. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Ἐвратишю же тебѣ лице, возмутѣтса. слѣва тебѣ, бжѣ.
Ἄτανελεῖς τὸ πνεῦμα αὐτῶν καὶ ἐκλείψουσι. Δόξα σοι, Πάτερ· δόξα σοι, Υἱέ· δόξα σοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, δόξα σοι.	Ἦнмешн дѣхъ ѡчъ, ѡ ѡстѣзнетъ. слѣва тебѣ, ὅте: слѣва тебѣ, сыне: слѣва тебѣ, дше стѣн, слѣва тебѣ.
Καὶ εἰς τὸν χοῦν αὐτῶν ἐπιστρέψουσιν. Δόξα σοι, Πάτερ· δόξα σοι, Υἱέ· δόξα σοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, δόξα σοι.	Икъ персть своѡ возвратѣтса. слѣва тебѣ, ὅте: слѣва тебѣ, сыне: слѣва тебѣ, дше стѣн, слѣва тебѣ.
Ἐξαποστελεῖς τὸ πνεῦμά σου, καὶ κτισθήσονται. [Ανεναε] Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Пѡслешн дѣѧ твоеѡ, ѡ созѡждѡтса. [Ανεναε] <sup>40</sup> слѣва тебѣ, бжѣ.
Καὶ ἀνακαινεῖς τὸ πρόσωπον τῆς γῆς. [Ανεναε] Δόξα σοι, ὁ Θεός.	И ѡбновѣшн лице землн. [Ανεναε] слѣва тебѣ, бжѣ.
Ἦτω ἡ δόξα Κυρίου εἰς τοὺς αἰῶνας· Δόξα σοι, ἅγιε· δόξα σοι Κύριε· δόξα σοι, βασιλεῦ οὐράνιε. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Бѣдн слѣва гднѧ во вѣкн. слѣва тебѣ, стѣн ѡ: слѣва тебѣ, гдн: слѣва тебѣ, црѡ небеснѡн. слѣва тебѣ, бжѣ.
Εὐφρανθήσεται Κύριος ἐπὶ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ. Δόξα σοι, ἅγιε· δόξα σοι Κύριε· δόξα σοι, βασιλεῦ οὐράνιε. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Возвеселѣтса гдѣ ѡ дѣлѣхъ своѡхъ. слѣва тебѣ, стѣн: слѣва тебѣ, гдн: слѣва тебѣ, црѡ небеснѡн. слѣва тебѣ, бжѣ.
Ὁ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν [λέγε] Δόξα σοι, ἅγιε· δόξα σοι, Κύριε·	Прнзирѡлн на землю, ѡ творѡнѡтратстн сѧ. [ρ/ѣ/цѣ] слѣва тебѣ, стѣн: слѣва тебѣ, гдн: слѣва тебѣ, црѡ небеснѡн, дше стѣн. слѣва тебѣ

<sup>40</sup> Текст у загради исписан курзивом означава ријечи које постоје у композицијама, али нису саставани дио самих аниксандара. Те ријечи нису дио ни псаломског стиха, ни тројичних припјева и додате су од композитора. То значи да те ријечи у другим верзијама аниксандара није обавезно да постоје.

<sup>41</sup> Ријечи у заградама, унутар ријечи, или након ријечи, представљају допуну изостављених слова из хиландарског рукописа или исправку правописа ријечи. Једино у случају рјечи ρ/ѣ/цѣ знак /ѣ/ у загради означава додаток који иначе не постоји у ријечи, али га хиландарски писар користи. У конкретној ријечи видимо изговор карактеристичан за Србе, то јест изговор два слога, за разлику од изговора исте ријечи код Русѡ и Бугарѡ на један слог. На тај начин по броју слогова словенска ријеч ρ/ѣ/цѣ одговара грчкој ријечи λέγε.

δόξα σοι, βασιλεῦ οὐράνιε, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	ѣ, бѣе.
Ὁ ἀπτόμενος τῶν ὀρέων καὶ καπνίζονται. [λέγε] Δόξα σοι, ἅγιε· δόξα σοι, Κύριε· δόξα σοι, βασιλεῦ οὐράνιε, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Прыкаса́днса гора́мъ, њ дыма́тса. [р/б/у/ѣ] сла́ва тебѣ, сѣ́йи: сла́ва тебѣ, гдѣ: сла́ва тебѣ, црѣ невѣсныѣ, дше́ сѣ́йи. сла́ва тебѣ, бѣе.
Ἄσω τῷ Κυρίῳ ἐν τῇ ζωῇ μου. [λέγε] Δόξα σοι, τρισυπόστατε Θεότης, Πάτερ, Υἱὲ καὶ Πνεῦμα· σὲ προσκυνοῦμεν καὶ δοξάζομεν. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Воспои́о гдѣви въ жнвотѣ моѣмъ. [р/б/у/ѣ] сла́ва тебѣ, тринѣпостасное [тринѣпостасное] бжствѣ, ѡ́тѣ, сыне њ дше́: тебѣ поклонѣемса њ сла́внмъ . сла́ва тебѣ, бѣе.
Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου, ἕως ὑπάρχω. [λέγε] Δόξα σοι, τρισυπόστατε Θεότης, Πάτερ, Υἱὲ καὶ Πνεῦμα· σὲ προσκυνοῦμεν καὶ δοξάζομεν. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Пою́ бгѣ моѣмѣ, дожде́е ѣсмъ. [р/б/у/ѣ] сла́ва тебѣ, тринѣпостасное [тринѣпостасное] бжствѣ, ѡ́тѣ, сыне њ дше́: тебѣ поклонѣемса њ сла́внмъ . сла́ва тебѣ, бѣе.
Ἦδυνθειῖν αὐτῷ ἡ διαλογίη μου. [λέγε] Δόξα σοι, Πάτερ ἄναρχε· [λέγε] δόξα σοι, Υἱὲ συνάναρχε· δόξα σοι, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ὁμοούσιον καὶ ὁμόθρονον· Τριάς ἅγια, δόξα Σοι. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Да оу́сладѣтса ѣмѣ бесѣда моѣ. [р/б/у/ѣ] сла́ва тебѣ, ѡ́тѣ безначал[ь]не: [р/б/у/ѣ] сла́ва тебѣ, сыне со безначал[ь]не: сла́ва тебѣ, дше́ сѣ́йи, ѣднносѣщне њ сопрестѣолне: Трѣце сѣ́аа, сла́ва тебѣ. сла́ва тебѣ, бѣе.
Ἐγὼ δὲ εὐφρανθήσομαι ἐπὶ τῷ Κυρίῳ. [λέγε] Δόξα σοι, Πάτερ ἄναρχε· [λέγε] Δόξα σοι, Υἱὲ συνάναρχε· δόξα σοι, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ὁμοούσιον καὶ ὁμόθρονον· Τριάς ἅγια, δόξα Σοι. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Язъ же возвеселѣсѣ ѡ гдѣ. [р/б/у/ѣ] сла́ва тебѣ, ѡ́тѣ безначал[ь]не: [р/б/у/ѣ] сла́ва тебѣ, сыне со безначал[ь]не: сла́ва тебѣ, дше́ сѣ́йи, ѣднносѣщне њ сопрестѣолне: Трѣце сѣ́аа, сла́ва тебѣ . сла́ва тебѣ, бѣе.
Ἐκλείπειεν ἁμαρτωλοὶ ἀπὸ τῆς γῆς. [λέγε] Δόξα σοι, Πάτερ· δόξα σοι, Υἱὲ· δόξα σοι, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· Τριάς ἅγια, δόξα σοι. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Да њстѣзхнѣтъ грѣшннцы ѡ землѣ. [р/б/у/ѣ] сла́ва тебѣ, ѡ́тѣ: сла́ва тебѣ, сыне: сла́ва тебѣ, дше́ сѣ́йи: Трѣце сѣ́аа, сла́ва тебѣ.
Καὶ ἄνομοι, ὥστε μὴ ὑπάρχειν αὐτοῦς. [λέγε] Δόξα σοι, Πάτερ· δόξα σοι, Υἱὲ· δόξα σοι, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· Τριάς ἅγια, δόξα σοι. Δόξα σοι, ὁ	њ беззакѣнннцы, ѣакоже не быти ѣмъ. [р/б/у/ѣ] сла́ва тебѣ, ѡ́тѣ: сла́ва тебѣ, сыне: сла́ва тебѣ, дше́ сѣ́йи: Трѣце сѣ́аа, сла́ва тебѣ.

Θεός.	
Εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου, τὸν Κύριον. Δόξα σοι, βασιλεῦ ἐπουράνιε· δόξα σοι, παντοκράτορ, σὺν Υἱῶ καὶ Πνεύματι. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Блгословѣ дѣшѣ моѡ гдѣ. слѡва тебѣ, црѣо небѣснѣи: слѡва тебѣ, вседержѣтелю, съ сѣноуѡ ѡ дхѡуѡ. слѡва тебѣ, бжѣ.
Ὁ ἥλιος ἔγνω τὴν δύσιν αὐτοῦ. Δόξα σοι, βασιλεῦ ἐπουράνιε· δόξα σοι, παντοκράτορ, σὺν Υἱῶ καὶ Πνεύματι. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Сѡнце познѡ зѡпадъ сѡѡѣ. слѡва тебѣ, црѣо небѣснѣи: слѡва тебѣ, вседержѣтелю, съ сѣноуѡ ѡ дхѡуѡ. слѡва тебѣ, бжѣ.
Ἔθου σκότος καὶ ἐγένετο νύξ. Δόξα σοι, Πάτερ ἀγέννητε· δόξα σοι, Υἱὲ γεννητέ· δόξα σοι, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ ἐν Υἱῶ ἀναπαύομενον. Τριάς ἅγια, δόξα σοι. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	Положилъ ѣсѣ тмѡ, ѡ вѣсть нѡщѣ. слѡва тебѣ, ѡтѣ нерождѣн[н]: слѡва тебѣ, сѣне рождѣ н[н]: слѡва тебѣ, дшѣ стѣи, ѡже ѡ ѡца ѡсѡд ѡ ѡ ѡ на сѣнѡ потнѡвѡѡѡ: Трѣце стѡѡ, слѡва тебѣ. слѡва тебѣ, бжѣ.
Ὡς ἐμεγαλόνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε! Δόξα σοι, Πάτερ ἀγέννητε· δόξα σοι, Υἱὲ γεννητέ· δόξα σοι, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ ἐν Υἱῶ ἀναπαύομενον. Τριάς ἅγια, δόξα σοι. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	ѡѡко возвелѣчншасѡ дѣлѡ твоѡ гдѣ. слѡва тебѣ, ѡтѣ нерождѣн[н]: слѡва тебѣ, сѣне рождѣ н[н]: слѡва тебѣ, дшѣ стѣи, ѡже ѡ ѡца ѡсѡд ѡ ѡ ѡ на сѣнѡ потнѡвѡѡѡ: Трѣце стѡѡ, слѡва тебѣ. слѡва тебѣ, бжѣ.
Πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας. Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῶ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι.	Всѡ премѡдрѡстѣю сотворилъ ѣсѣ. слѡва ѡцѣ ѡ сѣѡ ѡ стѡуѡ дхѡ.
Καὶ νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Ἀλληλουῖα	ѡ нынѣ, ѡ прѣснѡ ѡ во вѣкн вѣкѡвѡ, ѡмѣнь. ѡллнаѣѡ.
Ἀλληλουῖα. Δόξα σοι, ὁ Θεός. Ἀλληλουῖα.	ѡллнаѣѡ. слѡва тебѣ, бжѣ. ѡллнаѣѡ
Ἀλληλουῖα. Δόξα σοι, ὁ Θεός. Ἀλληλουῖα.	ѡллнаѣѡ. слѡва тебѣ, бжѣ. ѡллнаѣѡ
Ἀλληλουῖα· δόξα σοι, ὁ Θεός. Δόξα σοι, ὁ Θεός.	ѡллнаѣѡ. слѡва тебѣ, бжѣ. слѡва тебѣ, бжѣ.

Поређењем грчког и црквенословенског текста увиђамо да црквенословенски текст вјерно прати грчки оригинал. У петом и шестом стиху видимо осим псаламског стиха и тројичних припјева, тачније

између њих, употребу кратиме<sup>42</sup> [Ανεναε]. У стиховима 10–17 постоји ријеч [ρ(β)ιϋ], [гр.: λέγε] која није дио поетског текста. Она се, као у неким другим случајевима и ријеч паки [гр.: πάλιν], користила као једно упутство или позив појцима да отпјевају извјесне ријечи, тј. да се посебно скрене пажња на њих. Те ријечи су у хиландарском рукопису исписане црним, мада је чест случај у грчким рукописима да се оне пишу црвеним мастилом. Осим тога што је црвена боја показивала да те ријечи не припадају самом поетском тексту, она је значила и да се те фразе поју као соло дионице.

Из грчких рукописа познато је да су композиције стихова аниксандарâ организоване у паровима. Најприје један стих поје десна пјевница, а онда од истог композитора и у истом маниру поје наредни стих лијева пјевница. Грчки рукописи за тај други стих сваког пара имају ознаку ὁμοιον, то јест слично, подобно или подударно. Тај термин би требало схватити тако да је тројични припјев тог стиха исти и по тексту и по мелодији као у претходном стиху, али и да је аутор тог стиха исти као и претходног. Хиландарски рукопис нема такву ознаку, али у тим стиховима даје композицију само до прве музичке фразе тројичног припјева, подразумијевајући да је наставак исти као у претходном стиху.

Занимљиво је да се ни за један од двадесет пет стихова аниксандарâ у хиландарском рукопису не наводе композитори. Компарацијом стихова из хиландарског рукописа и оригиналних грчких композиција установили смо ауторство свих стихова. У табели која слиједи дајемо имена композиторâ.

Стих аниксандарâ	Композитор стиха
Ὡκέρζησ τεβῆ ρίκβ, κσάτескал испó лнитса ελάгостн.	Јован Кукузељ
Ὡвράшшю же тебῆ лицῆ, возматῆ тса.	Јован Кукузељ
Ὡнмешн дѣхῆ нхῆ, ннстѣзнѣтῆ.	Јован Кукузељ
И вῆ пѣрстῆ свою возвратῆтса.	Јован Кукузељ
Послешн дῆа твоегò, н сознῆдѣтса.	Панарет
И ѿбновншн лицῆ землῆ.	Панарет
Бѣдн слῆва гῆна во вῆкн.	Јован Кукузељ
Возвеселнῆтса гῆдῆ ѿ дῆлῆхῆ свонῆхῆ.	Јован Кукузељ
Прнзнрῆлῆн на зῆмлю, н творῆннѣтрасῆ нса.	Георгиј Кондопетрис
Прнκασῆлῆн сῆ горῆмῆ, н дымῆтса.	Георгиј Кондопетрис

<sup>42</sup> *Кратиме* су композиције које умјесто поетског текста имају слоге те, ри, рем, а, е, не, на и сл. Ти слогови немају неко конкретно језичко значење, а појачки су покушај да се изрази неизрециво. Види: Αναστασιού (2005).



другим рукописима.<sup>46</sup> Оно што је карактеристично за Кипријанова дјела је третман слова „н“ које постојано третира као самогласник „н“. И у овим аниксандарима имамо исти случај, па је и то једна од карактеристика која би могла послужити као потврда Кипријановог ауторства адаптације. Адаптација је извршена веома вјешто, мијењајући изворну мелодију само на мјестима гдје то налажу разлике у поетском тексту. Кипријан успјева да задржи питкост оригинала, а интервенције на мјестима на којима постоје су сасвим у духу оригиналних композиција. То показује Кипријаново дубоко познавање музике и изузетан композиторски и адаптерски дар.

Рукопис и адаптација би требало да су израђени седамдесетих или осамдесетих година XVIII стољећа. То су, у осталом, године када Кипријан ствара у Хиландару и израђује своје рукописе. Биљешка на унутрашњој страници задње корице има двије године: 1786. и 1790. Година 1790. је, изгледа, година настанка тог записа који нам говори да је те године вјероватно рукопис откупио хиландарски јеромонах Макарије Хиландарац који је био и псалт (то јест појак). Година 1786. се помиње са датумом 23. јулом, који је, како се вели, датум Макаријевог путовања у Свишчов ради прикупљања финансијске помоћи за манастир.<sup>47</sup> Дакле, ако је 1790. године Макарије откупио рукопис, требало би да је и рукопис *Chil. 309* израђен седамдесетих или осамдесетих година осамнаестог вијека, као и остали аутографи Кипријана.

Веома занимљив је запис на доњој маргини ректо (*recto*) листова 1–13, који каже да се 1821. године рукопис ставља у саборну цркву у спомен Макарија, и да се забрањује његово одстрањење из храма. Оно отвара још једно занимљиво питање. С обзиром да је овај рукопис написан у старој нотацији, а да је од 1814–1818. године у Цариграду извршена реформа неумске нотације, овај податак нас наводи на закључак да (и поред вјероватног прихватања реформе) у Хиландару те 1821. године постоје још увијек појци који поју из старе нотације. Не видимо други разлог да се овај рукопис три године након реформе похрањује у пјевницу саборног храма уколико није био у богослужбеној употреби. Ово је први конкретан податак који нам показује да и након реформе, у манастиру Хиландару наставља да се користи (макар и паралелно са новом) стара неумска нотација. Било би значајно да се установи до када је та пракса постојала. Подаци којима сада располажемо нису довољни да бисмо извели валидан закључак о томе, али то ће бити предмет наших будућих истраживања.

Изгледа да је ово једини примјерак аниксандарâ у старој нотацији. То би могло значити да је ово вјероватно оригинал адаптације

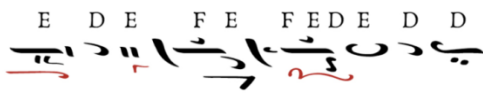
<sup>46</sup> Види: Zirojević (2022), 63–84.

<sup>47</sup> У рашчитавању овог записа нам је значајну помоћ и рјешење дао уважени професор Гуенчо Банев, коме благодаримо.



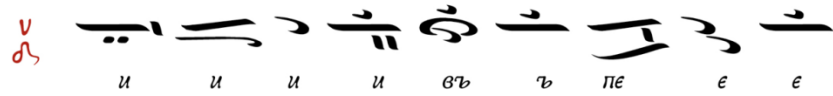
аниксандарâ, што му даје посебан значај и иде у прилог нашој тврдњи да је аутор адаптације заиста Кипријан Хиландарац (с обзиром да се свакако ради о Кипријановом аутографу).


„Највећи“ византијски аниксандари постоје и у новој нотацији у хиландарском рукопису Chil. 556. Поставља се питање да ли је то тумачење верзије из рукописа Chil. 309 или нека друга адаптација. Палеографском анализом смо утврдили да верзија из рукописа Chil. 556, иако се највећим дијелом подудара са адаптацијом из рукописа Chil. 309, у ствари није тумачење те верзије. У неким фразама се недвосмислено види да се не ради о тумачењу, већ о другачијем начину адаптације. Као карактеристичан примјер навешћемо почетак четвртог стиха. У рукопису Chil. 309 имамо фразу:


E D E F E FEDE D D  
  
 и вѣ њ перстѣ сво о о ю


Фраза Кипријанове адаптације  
 Chil. 309, f. 1v  
 (стара нотација)

У новој нотацији та фраза би, у нашој транскрипцији, изгледала овако:

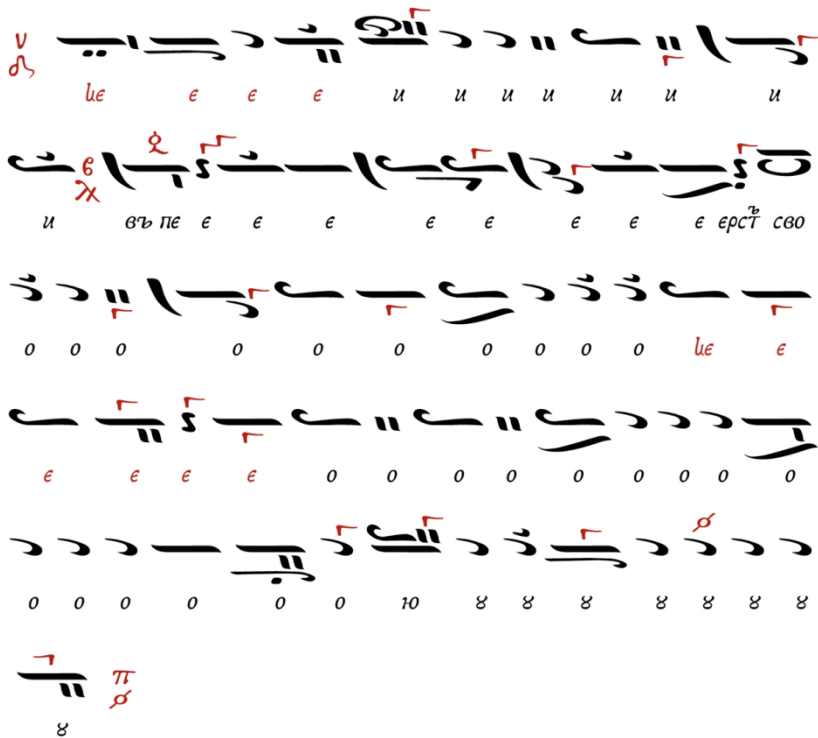
  
 и и и и вѣ њ пе е е

  
 е е е е е ерстѣ сво о о о

  
 о и во о пе е е е е е е ерстѣ сво

  
 о о о о ю ѝ ѝ ѝ ѝ ѝ ѝ ѝ ѝ

Међутим, почетак овог стиха у верзији из рукописа Chil. 556 је очигледно једна другачија адаптација:



А та фраза би у старој нотацији, у нашој транскрипцији, изгледала овако:

E	D	E	F	E	F	E	D	D
и	и	ѡ	Ѣ	перстѣ	сво	о	о	ю

Фраза Николајевој адаптације (стара нотација)

Према карактеристикама адаптације из рукописа Chil. 556, утврдили смо да је она дјело Николаја из Дохијара. То закључујемо на основу аналитичког начина записивања музичких фраза, затим на основу веома раскошних и детаљних анализа карактера израза и читавих фраза – на начин карактеристичан искључиво за Николаја,<sup>48</sup> а које су записи

<sup>48</sup> На примјер, његов савременик и егзегета, светогорски монах Матеј из Ватопеда има такође карактеристичан стил, али јасно различит од Николајевог, а обојица опет јасно различит од стила Григорија Протопсалта и Хурмузија Хартофилакса. О Николају као тумачу старе нотације и његовом развојном путу види: Строумѣкѣ (2007), 207–233.

локалног усменог предања. То се потврђује и упоређивањем са напјевима његових дјела на грчком језику.<sup>49</sup> Осим тога, утврдили смо да и у другим рукописима Спиридон преписује Николајева дјела. Сам рукопис Chil. 556 је препис Спиридона Хиландарца, највјероватније из друге четвртине деветнаестог стољећа. Претпоставка има за основу период дјеловања Николаја и Спиридона. Наиме, познато је да Николај ствара на црквенословенском језику почетком тридесетих година деветнаестог стољећа.<sup>50</sup> Истовремено, познато је да Спиридон испишује неке од својих рукописа, за које смо утврдили да су преписи Николајевих дјела, крајем тридесетих година деветнаестог стољећа.<sup>51</sup>

### Закључак

Аниксандари, који су компонована верзија Предначинатељног псалма који се чита на Вечерњем, појављују се у грчко-језичним рукописима XIV стољећа. Од тада па до XIX стољећа, пратећи упуства типикâ можемо да пратимо начин њиховог појања. У старије вријеме се појао читав псалм, а најкасније од XIX стољећа се поју стихови почевши од стиха *Када отвориши руку Твоју*, због чега се од тог периода ти стихови називају аниксандарима. Композиције аниксандарâ можемо историјски подијелити на византијске (до пада Цариграда) и поствизантијске (послије пада Цариграда). Стихови византијских аниксандарâ су мелизматични и дјело су више композитора. Најпознатији су такозвани „највећи“ византијски аниксандари. У поствизантијском периоду имамо мноштво композиција аниксандарâ. Неке су скраћена (али ипак мелизматична) верзија византијских, а неке су знатно краћа верзија.

Аниксандари на црквенословенском језику почињу да се појављују у рукописима XVIII стољећа. Најстарији познати примјер су аниксандари у хиландарском рукопису Chil. 309. Он садржи адаптацију „највећих“ византијских аниксандарâ на црквенословенски језик. Рукопис не даје податке о композиторима стихова. Ауторство свих стихова хиландарског рукописа смо утврдили компарацијом са грчким оригиналима. Такође, утврдили смо да се ради о аутографу и адаптацији Кипријана Хиландарца. Ово је једини познат примјерак адаптације „највећих“ аниксандарâ на црквенословенски језик. У новој нотацији ови аниксандари постоје у рукопису Chil. 556, али се не ради о тумачењу Кипријанове верзије, већ о једној нешто другачијој адаптацији на црквенословенски језик, која је дјело Николаја Дохијарца.

<sup>49</sup> О Николајевом животу и дјелу види: Στρουμπάκης (2007).

<sup>50</sup> Види: Στρουμπάκης (2007), 71–74.

<sup>51</sup> Више о Николајевом раду ће бити ријечи у нашим радовима који су у припреми.

## Извори

Chil. 309  
 Chil. 556  
 Chil. 584  
 Chil. 585  
 Chil. 691  
 Chil. 692  
 Chil. 693  
 Chil. 694  
 Chil. 695  
 Chil. 777.  
 Chil. 785 V  
 Chil. 785 VI  
 Chil. 806  
 Chil. 806  
 Chil. 897  
 Sinai 1256  
 Sinai 1257  
 ВКΨ Γ'  
 EBE ΜΠΤ 703  
 EBE 2458

## Κορισηена литература

- Dimitrievskij, Aleksej. (1917). *Opisanie liturgitseskich rukopisej, III*, Petrograd.
- Lingas, Alexander. (1996). *Hesychasm and Psalmody, Mount Athos and Byzantine monasticism: papers from the twenty-eight Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994*, ed. Anthony Bryer and Mary Cunningham, Society for the Promotion of Byzantine, Studies 4, Aldershot, 155-168.
- Stefanovic, Dimitrije. (1989). *An Additional Checklist of Chilandar Slavonic Music Manuscripts*, Хиландарски зборник, VII, Београд, 163-176.
- Touliatos - Miles, Diane H. (2010). *A Descriptive Catalogue of the Musical Manuscript Collection of the National Library of Greece*, Burlington.
- Zirojević, Igor. (2022). *The use and the transcription of the sticheron at Lity on the Meeting of our Lord from the Hilandar Sticheraria*, Facta universitatis Series: Visual Arts and Music, Vol. 8, Niš, 63–84.
- Αθανασίου Αλεξανδρείας τοῦ Μεγάλου, (1975a). *Πρὸς Μαρκελλῖνον εἰς τὴν ἔρμηνειάν τῶν Ψαλμῶν, Ἀπαντα τὰ ἔργα, 5, Ἐρμηνευτικά Α΄*, Θεσσαλονίκη.
- Αθανασίου Αλεξανδρείας τοῦ Μεγάλου, (1975b). *Υπόθεσις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, Ἀπαντα τὰ ἔργα, 5, Ἐρμηνευτικά Α΄*, Θεσσαλονίκη.
- Ἀναστασίου, Γρηγορίου. (2005). *Τὰ Κρατήματα στὴν Ψαλτικὴ τέχνη*, Ἀθήνα.
- Ἀναστασίου, Γρηγορίου. *Ἡ σημειογραφικὴ παράδοση τῶν βυζαντινῶν Ἀνοιξανδαρίων*, у рукопису.
- Ἀρχιμανδρίτου Δοσιθέου, (1993). *Διάταξις τῆς ἀγρυπνίας*, Ἀθήνα.
- Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου, (1974). *Ὀμιλῖαι εἰς Ψαλμοὺς, Ἀπαντα τὰ ἔργα, 5, Θεσσαλονίκη*.
- Γιαννοπούλου, Ἐμμανουήλ. (2004). *Ἡ ἄνθησις τῆς Ψαλτικῆς τέχνης στὴν Κρήτη (1566-1669)*, Ἀθήνα.

- Καρά, Σίμωνος Ί. (1992). *Ίωάννης Μαΐστωρ ὁ Κουκουζέλης καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Αθήνα. Κυνοῦση, Ἐλισσαίου. (2005). *Τυπικόν τοῦ Λυχνικοῦ*, Πειρεῖς.
- Μπαλαγεώργου, Δημητρίου, Κρητικοῦ, Φλώρας. (2008). *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς Σινά*, Αθήνα.
- Παπαγιάννη, Κωνσταντίνου. (2006). *Σύστημα Τυπικοῦ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ*, Αθήνα.
- Παπαγιάννη, Κωνσταντίνου. (2018). *Ἑρμηνία τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν*, Θεσσαλονίκη.
- Στάθης, Γρηγορίου. (1986). *Ὁ Μαΐστωρ Ίωάννης Παπαδόπουλος ὁ Κουκουζέλης (1270 περίπου - α΄ ἡμ. ιδ΄ αἰ.)*. *Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Αθήνα.
- Στάθης, Γρηγορίου Θ. (1993). *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἅγιον Ὅρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τόμοι Γ΄*, Αθήνα: Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας.
- Στάθης, Γρηγορίου Θ. (2006). *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς μουσικῆς. Μετέωρα. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων τῆς ἐλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης, βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς, τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν ἱερῶν μονῶν τῶν Μετεώρων*, Αθήνα: Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας.
- Στάθης, Γρηγορίου Θ. (2015). *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἅγιον Ὅρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τόμος Δ΄*, Αθήνα: Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος - Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας.
- Στάθης, Γρηγορίου Θ. (2016). *Τὰ πρωτόγραφα τῆς ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον σημειογραφίας. Β΄ τόμος. Ὁ κατάλογος*, Αθήνα: Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας.
- Στρουμπάκη, Μιχαήλ Ι.-Μ. (2007). *Νικόλαος Δοχειάρτης καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη*, Αθήνα.
- Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, (1888). ἐπ. Γ. Βιολάκη, Αθήνα.
- Τυπικὸν τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ Ἁγιασμένου*, (2009). ἐπ. ἀρχιμ. Δοσιθεοῦ, Γρανιτσά.
- Χατζηγιακουμῆ, Μανόλη Κ. (1975). *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453–1820)*, τ. Α΄, Αθήνα: издање аутора.
- Χατζηγιακουμῆ, Μανόλη Κ. (1980). *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453–1820*, Αθήνα: Εκδόσεις τῆς Εθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος.
- Ὁρολόγιον τὸ μέγα*, (2022). Αθήνα.
- Богдановић, Димитрије. (1978). *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд.
- Зиројевић, Игор. (2012а). *Антологија Божанствене Литургије, I*, Света Гора.
- Зиројевић, Игор. (2012б). *Χριστὸς у граду Витлејему, Пјенија Божићног богослужбеног круга*, Света Гора.
- Зиројевић, Игор. (2023). *Адаптације Васкрсника Χρисиφα Новог на црквенословенски, примјер стихире 'Вечерње наше молитве'*, излагање на IV научном скупу „Савремено и традиционално у музичком стваралаштву“, Дани Војина Комадине, Источно Сарајево, 47–74.
- Јаковљевић, Андрија. (1978) *Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара*, Хиландарски зборник, IV, САНУ, Београд, 193–226.
- Ρήγα, Γεωργίου. (1994). *Τυπικόν*, Θεσσαλονίκη.
- Часослѳвъ*. (1991). Москва.

Часослов, (2001). пр. епископ захумско-херцеговачки Атанасије, Београд.

## SUMMARY

### ANOIXANTARIA AND THEIR ADAPTATION INTO THE CHURCH SLAVONIC LANGUAGE IN THE HILANDAR MANUSCRIPT CHIL. 309

*Igor Zirojević*

The Serbian monastery Hilandar on Mount Athos has been a treasure of liturgical tradition through the centuries, not only for Serbian but also for other Slavic peoples. Its rich manuscript library has more than one hundred and fifty musical manuscripts that preserve the liturgical tradition of the monastery. Throughout the centuries, Hilandar preserved the local Athonite liturgical tradition, in Serbo-Slavic and Church Slavonic languages. One of the indicators of the identity of the Hilandar liturgical order with the general Athonite order is the use of Anoixantaria. The Anoixantaria are part of the Sunset Psalm (Psalm 103) that is read or chanted indispensable at every Vespers. The use of this Psalm has taken on differences throughout the ages, and a special case of the use of this Psalm at all-night vigils is the chanting of Anoixantaria. These are the last verses of the Psalm, to which the Holy Trinity refrains (gr.: ἑφύμνιον) are added. The way and choice of lyrics that are chanted changed over time. It is known from the musical manuscript tradition that such verses exist in manuscripts since the 14th century. The oldest verses are from two Sinai manuscripts from the 14th century. The manuscript tradition, and later the repertoire of printed neumatic books, contains a multitude of compositions of Anoixantaria. All of them can be divided into compositions of the Byzantine and post-Byzantine periods. The Byzantine period is from the oldest preserved compositions of the Anoixantaria to the fall of Constantinople (1453), and post-Byzantine period is from 1453 to the present day. From the Byzantine period, compositions of verses of Anoixantaria from the following composers are known to us: ancient (unknown authors), John Koukouzeles, Georgios Panaretos, Xenos Korones, Georgios Kontopetres, Manuel Chrysaphes, John Kladas, Arkadios the monks, Agathon, Zgouropoulos, Ampelokepiotes, (representing the so-called "the greatest (gr.: μέγιστα)" Anoixantaria) as well as the Anoixantaria of Cretan melurges. From the post-Byzantine period, compositions known to us are: Chourmousios Chartofylax, Constantine Protopsaltes, Markos Vasileiou and Nikolaos Poulakes of Chios, Nikolaos from Docheiariou (which represent the abbreviation (gr.: σύντμησις) of the greatest Byzantine Anoixantaria), Stavres Lampadariou or Balasious Vlytes Gastouniotes or Dionysios Peloponnesian or unknown author, Anoixantaria "as they are sung on Chios", Apostoles Conostas of Chios, Stephanos from Xeropotamou, Nikephoros Kantouniotes, Parthenios Sgoutas, Vatopedian hieromonk Joannikios (which are from the period before the reform of neumatic notation), Cosmas from Docheiariou, Chourmousios Chartofylax (labeled "instead of the Blessed is the man"), Georgios Paschalides, Stephanos Lampadariou, Antonios Sigalas, Theodore from Phokea, Gerasimos Mantzavinou, Georgios from Redestos (the younger), "summer Anoixantaria", "Constantinople Anoixantaria", Zacharias Karales of Tinos (which are from the period of the New notation). In today's chanting practice, mainly Chourmousios' abbreviated version of "The greatest" Byzantine Anoixantaria, some of the verses from "The greatest" and shorter

versions of the Anoixantaria of Theodore from Phokaea and Georgios from Redestos are used.

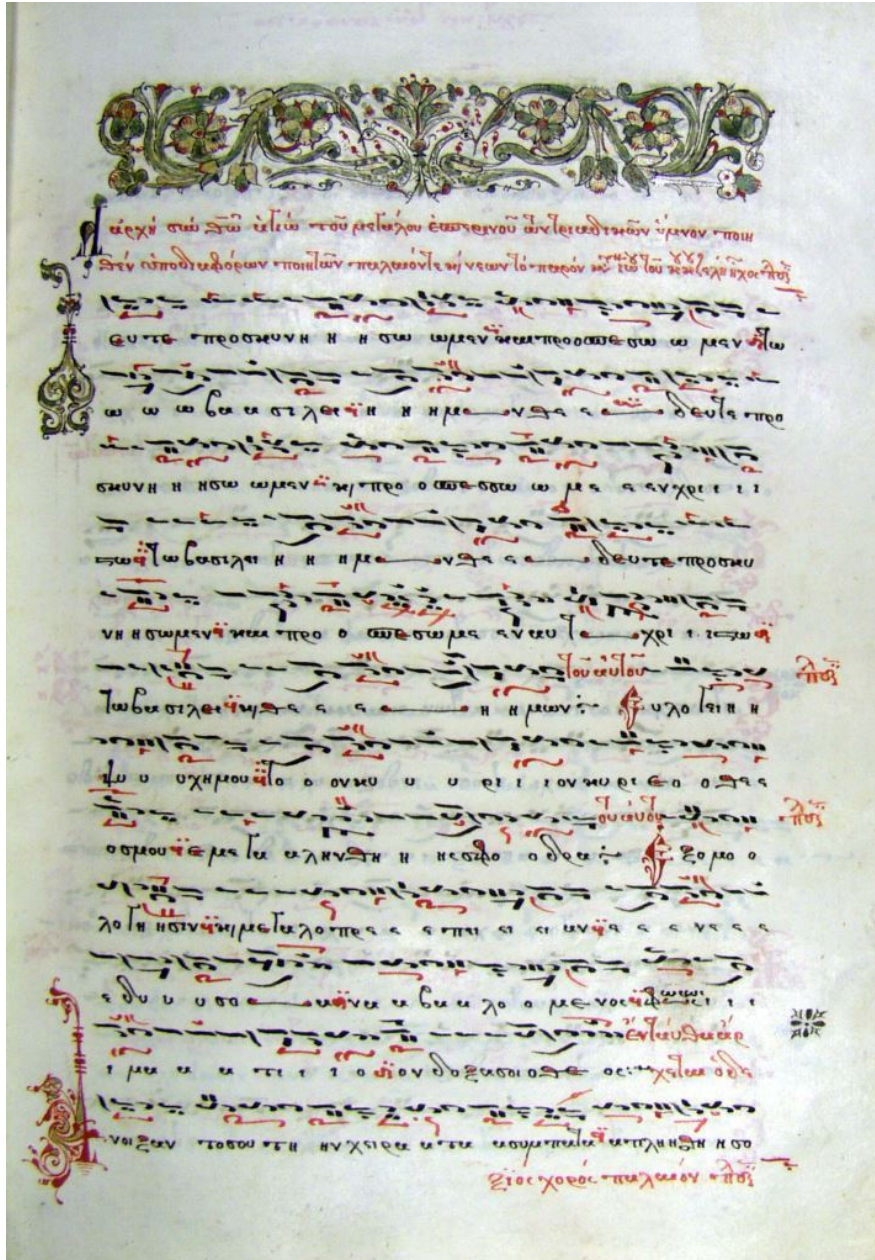
The oldest known sample of Anoixantaria in Church Slavonic language is the one from the Hilandar's manuscript Chil. 309. The research, using a comparative method, established that it is an adaptation into the Church Slavonic language of "The Greatest" Byzantine Anoixantaria. In various Greek-language Papadikas, they contain more than seventy different compositions of Anoixantaria verses, by more than ten composers. The Hilandar manuscript contains all the verses of the Anoixantaria, and one composition for each verse. The authors of the verses that exist in the Hilandar manuscript are John Koukouzeles, Panaretos, Georgios Kontopetres, Manuel Chrysaphes, and John Kladas, with the five verses belonging to the "ancient chant", whose authors are unknown. The adaptation was carried out in the 1770s or 1780s by Kyprianos from Hilandar, and Hilandar manuscript Chil. 309 represents Kyprianos' autograph, that was unknown until now.

In addition to the citations of all Hilandar manuscripts that contain various versions of Anoixantaria in the Church Slavonic language, we especially refer to the version from the ms Chil. 566, which also has "the greatest" Anoixantaria, but in the New notation. Through using paleographic analysis, it has been determined that the version from the ms Chil. 566, even though the most part coincides with the adaptation from the manuscript chil. 309, is actually not a transcription of that version, but a different way of adaptation. According to the characteristics of the adaptation from the ms Chil. 566, it can be concluded that it is the work of Nicolaos from Docheiariou. Based on the inscription on the bottom margin of the recto folios of the ms Chil. 309, the important information was discovered, that in the monastery of Hilandar and after the reform of neumatic notation in 1814–1818, the Old notation continued to be used, probably in parallel with the New, of which there was no evidence until now.

**Key words:** Anoixantaria, Kyprianos from Hilandar, adaptation, Hilandar's manuscripts.

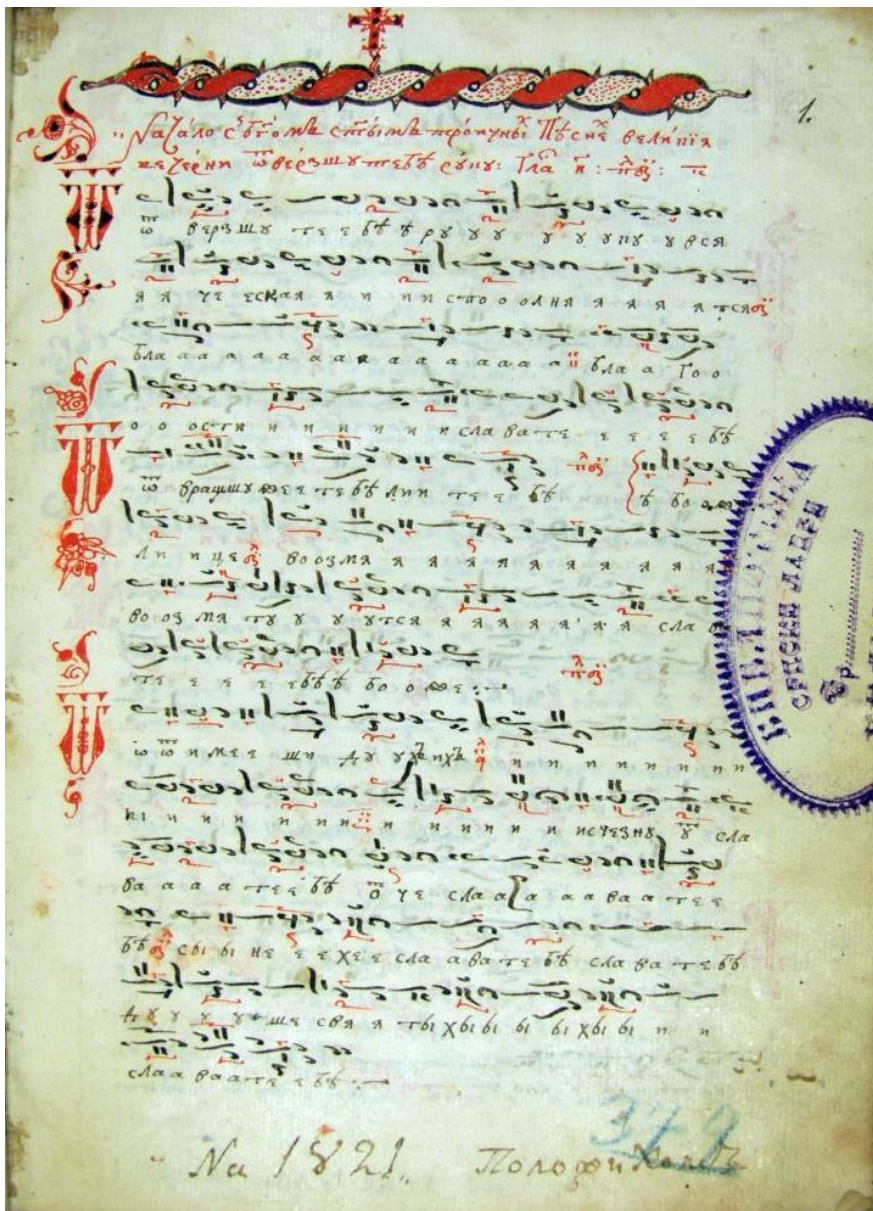
### ПРИЛОЗИ

Прилог 1/ Почетак оригиналне композиције ”највећих” византијских аниксандарâ, на грчком, Chil. 146, f. 40г.

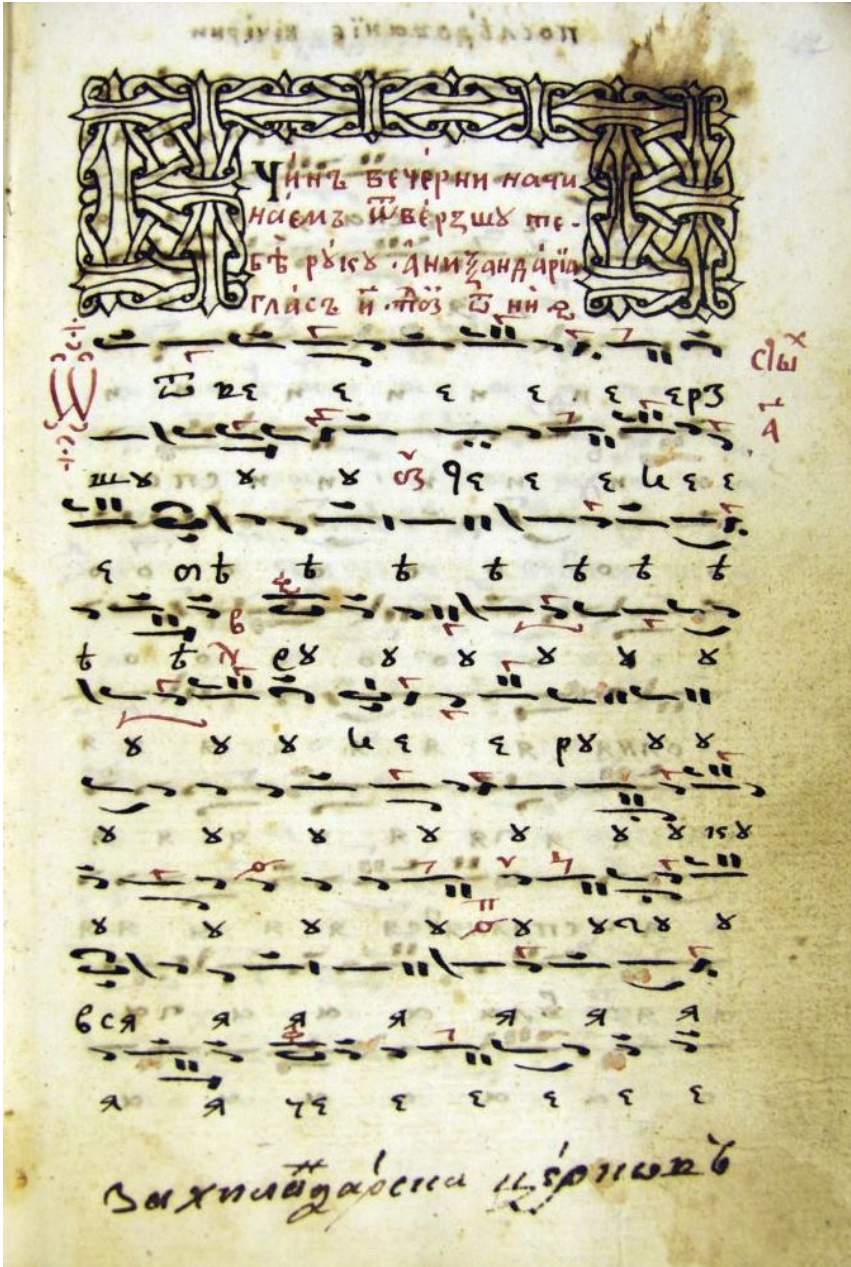




Прилог 2/ Почетак Кипријанове адаптације на црквенословенски ”највећих” византијских аниксандара, Chil. 309, f. 1r.



Прилог 3/ Почетак Николајева адаптације на црквенословенски ”највећих” византијских аниксандарâ, Chil. 556, f. 1r.



CIP - Каталогизација у публикацији  
Народна и универзитетска библиотека  
Републике Српске, Бања Лука

78(082)

НАУЧНИ скуп "Савремено и традиционално у музичком стваралаштву" (5 ; 2023 ; Источно Сарајево)

Савремено и традиционално у музичком стваралаштву. 5 : зборник радова са научног скупа одржаног 13-16. децембра 2023. године / [главни уредник Мирадет Зулић]. - Источно Сарајево : Музичка академија Универзитета, 2024 (Источно Сарајево : Копикомерц). - 259 стр. : илустр., ноте ; 24 cm

На врху насл. стр.: Универзитет у Источном Сарајеву. - Текст ћир. и лат. - Текст на срп. и рус. језику. - Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-99976-064-2-6

1. Дани Војина Комадине (5 ; 2023 ; Источно Сарајево)

COBISS.RS-ID 141842433